

Dat mensen door te vertellen over hun eigen verleden tijd hoop kunnen krijgen voor de toekomst. Het gelovig perspectief dat hij hiermee toevoegt en waarmee hij aan het lijdten het laatste woord ontnemt, is voor mij waardevol.

### **Boven op de boulevard**

Zo kom ik terug bij het lied van Paul van Vliet waarmee ik begon, en dat maar in mijn hoofd blijft rondzingen. Wat mij opvalt in het lied is dat jong en oud ieder hun eigen plek hebben: op het strand of boven op de boulevard. Ze hebben ook elk een eigen melodie: druk en rusteloos, kort en bondig of rustig, in lange melodische lijnen en weloverwogen. Elk een eigen taal, tempo en toonzetting. Het zijn werelden van verschil die we te zien krijgen, waarbij in het lied gekeken wordt door de ogen van het oudere paar. Zij schouwen het leven. Zij verlenen betekenis aan het leven op dat moment. Zij doen dat in alle rust en eenvoud en benoemen daarbij de dingen waarvan zij bevrijd zijn door het bereiken van hun leeftijd. In

de schaduw van het leven, in de kantlijn van de tijd kunnen zij benoemen wat – naast alles wat verloren is – als belangrijke waarde in hun leven is gebleven. Paul van Vliet laat ons in zijn lied kijken door de ogen van het oudere paar en houdt ons zo een spiegel voor. In de boeken kijken we hoe dan ook door de ogen van relatief jongere onderzoekers naar ouderen en zij duiden voor ons de betekenis van ouder worden of van een verhaal. Dat is een ander perspectief dan het perspectief van de oudere zelf. En ik vraag me met alle respect voor het waardevolle werk van de onderzoekers in beide werken zomaar af wat de wisseling van dit perspectief, dus het kijken door de ogen van jonger naar ouder in plaats van andersom, voor invloed heeft op het gedane onderzoek, ons denken en ons doen en laten.

Arja Hoogerbrugge is geestelijk verzorger bij Florence (Verpleeghuis Het Gulden Huis) in Den Haag.

Ferdinand Borger  
**Hemelse oorden. Tien  
spirituele pleisterplaatsen.**

Uitgeverij Meinema,  
Zoetermeer 2012, ISBN  
9789021142548, 200 pag.,  
€ 19,90

Voor wie het plan heeft om op adem te komen in een spirituele pleisterplaats is het boek van Ferdinand Borger, *Hemelse oorden*, een mooie inspiratiebron. Hij beschrijft tien 'hemelse oorden' waar hij zelf vertoefd heeft. Het aardige is dat er naast een aantal bekende plaatsen ook wat mindere bekende plekken besproken worden. Zo kun je door het lezen van dit boek op een nieuw idee komen. Het ene oord is wat gemakkelijker te bereiken dan het andere. Voor Iona moet je al snel twee dagen reizen uittrekken, de Woodbrookers in de Achterhoek (bij het dorpje Barchem) is wat sneller te bereiken. Het boek geeft van iedere pleisterplaats duidelijk aan hoe je er kunt komen, voor wie het bestemd is en wat de kosten bedragen. Besproken pleisterplaatsen zijn: Achelse Kluis, Monasterio San Salvador de Leyre, L'Abbaye Sainte-Foy, The Iona Community, Les soeurs de Pomeyrol, L'Esprit du chemin, Monastiek Centrum Zeeveld, Les Busserolles, Los Balates en de Woodbrookers.

Ook als je niet van plan bent om op reis te gaan is het boek prettig om te lezen. Het is namelijk geen gewone reisgids met allerlei weetjes. *Hemelse oorden* is vooral een reflectief boek waarin de schrijver de le-

zer mee wil nemen op een spirituele reis. Het boek gaat mijns inziens vooral over leren kijken. Kijken naar jezelf, naar anderen, naar de taal, de stilte, naar wat belangrijk is in je leven. De ideeën van Ferdinand Borger vond ik soms wat voorspelbaar, soms verrassend. De grootste verdienste van het boek was voor mij dat ik werd meegenomen naar pleisterplaatsen die aanleiding vormden om mijn eigen innerlijk landschap te verkennen.

De conclusie van Ferdinand Borger is dat het uiteindelijke doel van zijn reizen het vinden van een thuis is. Via allerlei omwegen komt hij terecht bij de plaats waar hij vandaan komt. Het boek eindigt met een bezoek aan de Woodbrookers in de Achterhoek, zijn geboortestreek. Daar ontmoet hij in een café – waar alles zich al tientallen jaren volgens vaste rituelen voltrekt - zijn beste vriend. 'Hier wil ik zijn, zonder vragen meer te stellen, zonder te worden bevraagd, zonder drang me te bewijzen. Hier wil ik zijn, zoals ik er ben in een goede vriendschap. Zoals ik er wil zijn in de liefde. We bestellen een Irish Coffee en drinken op onze vriendschap' (pag. 188) Deze woorden kun je, denk ik, alleen maar schrijven wanneer je veel gezien en gereisd hebt. Pas dan kun je echt thuiskomen.

*Hemelse oorden* is dus vooral een beschouwende reisgids. Daarmee is het een bewijs van wat spirituele pleisterplaatsen met een mens kan doen, namelijk aanzetten tot denken. Van harte bij u aanbevolen.

Leddy Karelse  
geestelijk verzorger in de verpleeghuizen van Zorgcombinatie Noorderboog, Meppel/Diever

Annemie Schrijver en  
Hein Stufkens  
**Verlicht en verlost.  
Boeddhisme in ons  
dagelijks leven.**

Uitgeverij Ten Have, 2012,  
ISBN 978 90 259 0156 1  
(ISBN e-book 978 90 259  
0157 8), 168 pag., €16,95

Op het omslag glimlacht een zittende Boeddha de lezer tegemoet. Zijn rechterhand heeft hij opgeheven. De handpalm is naar buiten gekeerd en de duim en wijsvinger zijn naar elkaar toe gebogen. De *vitarkamudra* wordt deze houding genoemd, de houding die de Boeddha aanneemt bij prediking en onderwijzing. Of de auteurs bewust voor deze afbeelding hebben gekozen weet ik niet – over de *vitarkamudra* staat niets in het boek, maar het past wel perfect bij de doelstelling die zij zichzelf bij het schrijven hebben gesteld: de lezer laten kennismaken met de boeddhistische traditie.

Voor de meeste lezers zijn de auteurs geen onbekenden. Toch een kleine introductie: Annemie Schrijver is het tv-gezicht van de IKON. In het televisieprogramma *Het vermoeden* interviewt zij uiteenlopende gasten over hun inspiratie en alledaagse spiritualiteit. Hein Stufkens publiceerde al een tiental boeken over zingeving, mystiek en (zen)boeddhisme. Diep in

Zeeuws-Vlaanderen runt hij samen met zijn echtgenote een bezinningscentrum, La Cordella.

Met *Verlicht en verlost* schreven Stufkens en Schrijver hun tweede gezamenlijke boek, wederom een brievenboek. Eerder publiceerden zij *Ik geloof het wel* – over de houdbaarheid van het christendom. Toen besloot Schrijver, van huis uit gereformeerd vrijgemaakt, dat zij dankzij haar boeddhistische scholing meer is gaan begrijpen van het christendom en er meer van was gaan houden. Voor Stufkens, katholiek opgevoed, was deze zinsnede inspirerend om een tweede briefwisseling met Schrijver te starten, nu om al schrijvend en associërend de betekenis te ontdekken van het boeddhistisch pad dat zij beiden in het alledaagse leven waren ingeslagen én om te achterhalen hoe levend hun christelijke achtergrond in hun bestaan is gebleven. In twaalf hoofdstukken wandelen Schrijver en Stufkens langs thema's die voor hun levensfilosofie van belang zijn: leven in het hier en nu, het belang van stilte, de helende kracht van een glimlach. Elk hoofdstuk bestaat uit een brief van Stufkens en één van Schrijver.

De gekozen vorm – brieven – is sturend voor de inhoud. Brieven bieden de mogelijkheid om op een krachtige, compacte wijze je visie te formuleren, in de hoop dat de briefontvanger met een scherpe blik je visie verdiept of, met tegenargumenten, fileert. Maar ook: brieven bieden de mogelijk-

heid om op een levendige en persoonlijke toon, van de hak op de tak springend, verschillende thema's aan te stippen. Daartoe behoren de brieven van Schrijver en Stufkens. Hun brieven zijn speels, licht van toon, losjes, vriendschappelijk. Nergens een onvertogen woord. Nergens wordt de relatie op het spel gezet. Het zijn vrienden op eenzelfde zoektocht. Maatjes. Hoewel de stilistische verschillen groot zijn (Schrijver noemt zichzelf nog wel eens *presentatette* of *presentatruusje* – een frivoliteit die Stufkens zichzelf, terecht, niet permitteert), is de wijze waarop zij schrijven nagenoeg identiek. Beide auteurs larderen hun betoog met verhalen, anekdotes en gedichten van anderen. Mooie verhalen, zoals de bekende geschiedenis van het mosterdzaadje. Een vrouw vraagt de Boeddha haar overleden kind weer tot leven te wekken. De Boeddha geeft haar de opdracht om bij hem terug te komen met een mosterdzaadje uit een huis waar de dood nooit is geweest. Tegen de avond keert ze terug, met lege handen maar een inzicht rijker: 'de dood is overal en hoort bij ons leven'. (pag. 45) Of er wordt een oude zenwijsheid geciteerd over de twee manieren waarop een mens verlicht kan worden. 'De eerste is: "Alles lezen wat er maar geschreven is en daarna al die boekenwijsheid weer vergeten". De Tweede: "Nooit een boek lezen".' (pag. 122) Dat zijn verhalen die ik graag lees. Verhalen die overigens goed te gebruiken zijn bij een herdenking of in een gespreksgroep. Jammer alleen dat literatuurverwijzing ontbreekt.

Een enkele keer raakt de briefwisseling onze beroepspraktijk. Als Stufkens bijvoorbeeld over de waarde van de glimlach schrijft: 'En ik merk ook zo vaak dat, wanneer iemand me zijn zorgen komt vertellen en ik hem ontvang met een glimlach, er al een streepje licht binnen valt in diens hart.' (pag. 68) Wie herkent dit niet? Maar ook de bekentenis van Schrijver die als interviewster graag luistert maar het luisteren ook haar 'heilige wond' (pag. 112) noemt. Dat luisteren van ons, waar komt dat vandaan? Of de wijze waarop de geestelijk verzorger aandacht inzet in een gesprek: 'Om de begoocheling van de wereld die alleen in mijn gedachten, herinneringen en fantasieën bestaat los te laten en in het volle leven van dit moment te gaan staan: op de plek waar ik nu ben, waar ik niet vandaan moet vluchten door mijn bewustzijn allerlei zijpaden te laten inslaan.' (pag. 93)

*Verlicht en verlost* is geen inleiding op boeddhisme, christendom of interreligiositeit. Het blijft bij de alledaagse praktijk van spiritueel zoekende mensen die uit de rijkdom van verschillende levensbeschouwelijke stromingen handreikingen zoeken voor een goed leven. Diep graaft het allemaal niet, maar misschien is dat ook niet nodig? Stufkens en Schrijver zijn zachtmoedige leermeesters – zoals de Boeddha op het omslag – die elkaar en ons, de lezers, mooie pareltjes aanreiken.

Eric de Rooij  
geestelijk verzorger Osira Amstelring  
(ouderenzorg Amsterdam)

René de Boer, Jan Peter van Bruggen en Ger Wildering (red.), **Naar eer en geweten. Geestelijke verzorging en de morele vorming in de krijgsmacht.**

Uitgeverij Damon, Budel  
2012, ISBN 9789460360466,  
212 pag., €24,90

*Naar eer en geweten* is het tastbare eindproduct van een Werkgroep Ethiek, bestaande uit een aantal geestelijk verzorgers werkzaam binnen Defensie en een aantal wetenschappers op het gebied van de ethiek. Deze groep heeft de krachten gebundeld, omdat men het als een gemis ervoer dat binnen Defensie de geestelijk verzorgers – van oudsher toch de schatbewaarders van een rijke en veelvormige traditie op dit gebied – niet konden terugvallen op een handboek ter ondersteuning van hun lespraktijken met betrekking tot ethische vorming. Het onderhavige boek is een eerste opzet naar een handboek dat dit vacuüm moet opvullen.

*Naar eer en geweten* is opgedeeld in tien hoofdstukken, waarvan het eerste als inleiding en invoering in de thematiek geldt. Het laatste hoofdstuk is een combinatie van een nawoord en een kernachtige samenvatting. In de tussenliggende acht hoofdstukken wordt de lezer om te beginnen ingevoerd in de rooms-katholieke ethische traditie, waarbij het begrip 'geweten' op een heldere manier wordt uitgewerkt en toegepast op de persoon van de militair (Wildering en Van Iersel).

Daarop volgen twee verhandelingen van protestants-christelijke auteurs over de theorie van de rechtvaardige oorlog en de betekenis die deze voor het functioneren van de geestelijk verzorger heeft binnen Defensie (Boer) en een hoofdstuk over de vorming van militairen en de praktische bijdrage die de geestelijk verzorger daaraan kan leveren – de geestelijk verzorger die letterlijk voorganger is in ethisch handelen zowel op de werkvloer als op uitzending (Vos).

De hoofdstukken 4 en 5 zijn voor rekening van auteurs die zich tot de humanistische traditie bekennen. In een oorspronkelijk betoog over het verschil tussen imitatie en inspiratie krijgt de lezer een oefening in humanistische waarden (Duyndam), terwijl het vijfde hoofdstuk gewijd is aan de vraag hoe morele erosie en normvervaging binnen een groep is tegen te gaan en hoe de geestelijk verzorger een bijdrage kan leveren aan normbehoud en morele competentie bij militairen. De hoofdstukken 6 tot en met 8 richten de focus op de kleine diensten Geestelijke Verzorging binnen Defensie en hebben tot onderwerp de kernwaarden die van belang zijn binnen respectievelijk Jodendom, Hindoeïsme en Islam.

In het nawoord verwoordt Van Iersel de probleemstelling en het uitgangspunt van het boek, namelijk: welke is de inhoudelijke en methodische bijdrage van geestelijke verzorging aan de morele vorming van Nederlandse militairen? Dit is een ver-

duidelijking van het perspectief van waaruit het boek is geschreven, die echter niet consequent wordt doorgetrokken. Als lezer word je voortdurend heen en weer geslingerd tussen drie velden van perspectief: ten eerste de focus waarbij de militair en zijn morele vorming centraal staan; ten tweede de geestelijk verzorger, die weliswaar een adept is van een levensbeschouwelijke traditie en daarin zijn startpunt vindt, maar die vooral probeert de militair tot moreel bewustzijn te laten komen ongeacht of dit strookt met de eigen zienswijze; ten derde de traditie en de daarin uitgekristalliseerde moraal. Hoewel deze drie factoren in het werk van een geestelijk verzorger bij Defensie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, draagt het boek in de huidige vorm te weinig bij aan een gestructureerde en diepgaande visie op hoe een geestelijk verzorger in de uitoefening van zijn beroep te werk dient te gaan. Dat is jammer, want een goed en vooral actueel thema dreigt op deze manier in schoonheid te stranden. Te hopen valt dat een vervolg in de vorm van een handboek explicieter ingaat op het handwerk van de geestelijk verzorger en hem ook meer concrete handvatten biedt om de morele vorming gestalte te doen geven in het werk tussen de militairen.

Dit neemt niet weg dat er pareltjes van wijsheid in *Naar eer en geweten* te vinden zijn, zoals de opmerking dat morele dilemma's naar hun inhoud professionele dilemma's zijn, maar dat die zich daarin juist altijd op het betrekkningsniveau afspe-

len en dus op het persoonlijke vlak. Een opmerking die precies formuleert waar iedere beroepsgroep die werkt op het scherpst van de snede mee te maken heeft. Ook de uitgebreide uitleg over de werking en vorming van het geweten is de moeite waard en ook buiten Defensie toepasbaar. De schrijvers die me persoonlijk geraakt hebben zijn Vos met zijn artikel over 'Vorming door presentie', omdat het mischien wel het meest praktisch toepasbare artikel uit het boek is en een duidelijke uiteenzetting geeft van verschillende methoden van morele vorming. Het artikel van Duyndam met als titel 'Geestelijk weerbaar door humanisme' biedt een oorspronkelijke en verfrissende kijk op voorbeeldfiguren. Juist doordat in deze bijdragen de blik wordt verschoven van de militair naar de mens, zijn deze bijdragen ook goed toepasbaar in andere situaties waarin geestelijk verzorgers vertoeven te midden van andere professionals.

**Claudia Bisschops**  
geestelijk verzorger bij de  
krijgsmacht

Ben Sleumer, *Zin in Zingen*.

Uitgave De Duif, Assen 2010,  
ISBN 9789080998629, 128  
pag., €15,00. Te bestellen via  
de.duif@vanboeijen.nl

De Duif, een werkverband voor levensbeschouwelijke begeleiding, heeft haar tweede publicatie uitgebracht. Eerder ver-

scheen hier de bundel *Zin in zin*, met bijdragen over geestelijke verzorging aan mensen met een verstandelijke beperking, en nu een prachtig vormgegeven boekje van Ben Sleumer met een schat aan liederen, geschreven tijdens de ruim dertig jaar die hij werkte als geestelijk verzorger met mensen met een verstandelijke beperking. Sommige liedjes zijn heel eenvoudig van tekst en melodie, andere zijn gelaagder in betekenis en moeilijker wat betreft melodie.

In het boek staan teksten en melodie, inclusief gitaarakkoorden. Dit maakt het praktisch gezien gemakkelijk bruikbaar. Het zou nog aan werkbaarheid winnen als het ook als digitaal bestand beschikbaar zou komen, nu moet ik elke keer een lied inscannen als ik het wil gebruiken in een orde van dienst, of als ik het tijdens een viering wil projecteren met de beamer.

Sommige liedjes hebben al echt de weg naar bekendheid gevonden. Zo kende ik al de aanstekelijke wijs en tekst van 'De Heer van de dans', een prachtig lied.

'Dans dan  
en doe maar mee met mij  
Ik ben de Heer van de dans  
zegt Hij  
Ik ga je voor,  
dus doe maar mee met Mij  
Want Ik ben de Heer van de  
dans,  
zegt Hij'

De liedjes hebben een oecumenische oorsprong, soms is er nog een lijn zichtbaar naar

andere kerkliederen, zoals bijvoorbeeld *Neem, Heer, mijn beide handen* of *Vaste rots van mijn behoud*. De melodie is hetzelfde gebleven, wat zeker herkenning oproept bij mensen.

Een speciaal gedeelte is gewijd aan het inclusief vieren, vieren met mensen met en zonder beperking. Het zijn troostende teksten, die niet voorbijgaan aan de tragiek en kwetsbaarheid van het leven. Een prachtig voorbeeld daarvan is de voorbede 'voor de mensen die hier wonen.'

'Voor de mensen  
die hier werken  
om geduld en zorgzaamheid  
en om eerbied voor het leven  
in zijn kracht  
en kwetsbaarheid  
mogen zij elkaar nabij zijn  
in geluk en in verdriet  
en de handen  
van Uw trouw zijn  
Lieve Heer, vergeet hen niet.'

Een bundel die het verdient om ingang te vinden op allerlei plaatsen waar mensen zoeken naar zin, met en zonder beperking. De toegankelijke teksten van Sleumer, gespeend van zoekigheid en al te gemakzuchtig godsvertrouwen, nodigen ertoe uit.

**Karin Seijdell**  
geestelijk verzorger Lunet zorg (zorg en ondersteuning voor mensen met een verstandelijke beperking in Brabant)